

Володимир Марчук

РАДЯНСЬКІ МЕТОДИ БОРОТЬБИ З УКРАЇНСЬКИМ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ НА РІВНЕНЩИНІ. 1944 – 1945 РР.

У статті досліджуються методи боротьби карально-репресивних органів радянської влади у 1944 – 1945 рр., спрямовані на знищення українського національно-визвольного руху на території Рівненської області.

Ключові слова: ОУН, УПА, НКВС, Рівненська область.

В статье исследуются методы борьбы карательно-репрессивных органов советской власти в 1944 – 1945 гг., направленные на уничтожение украинского национально-освободительного движения на территории Ровенской области.

Ключевые слова: ОУН, УПА, НКВД, Ровенская область.

This article investigates ways to combat Empire rocking of Soviet power in 1944 – 1945 was aimed at the destruction of the Ukrainian national liberation movement in Rivne region.

Key words: National Committee for Internal Affairs (NCIA), Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Ukrainian Insurgent Army (UPA), Rivne region.

В останнє десятиліття вітчизняна наука зробила крок вперед у галузі переосмислення військово-політичної історії України ХХ ст. Проте один з найпотужніших національно-визвольних рухів у Європі 40–50-х років, безпрецедентний за тривалістю, активністю і масштабами опір українського народу під проводом ОУН і УПА могутньому репресивному апаратіві сталінської імперії все ще сприймається частиною нашого суспільства неоднозначно. Впродовж півстоліття радянська історіографія і пропаганда формували у людей спотворене уявлення про національно-визвольний рух на західноукраїнських землях 1940–1950-х років. Таким чином режимові вдалося нав'язати широкому загалу суспільства викривлений стереотип борців за незалежність і соборність України, приховуючи реальні масштаби боротьби та її характер, а також злочини репресивних органів проти місцевого населення.

Метою статті є дослідження методів боротьби карально-репресивних органів радянської влади у 1944 – 1945 рр. на території Рівненської

області. Запропонована тема хронологічно і територіально є вузькою і опрацьована під кутом зору її ілюстрації архівними джерелами.

Після переходу радянсько-німецького фронту через ахідні області України на Захід майбутня перемога Радянського Союзу у війні проти Німеччини була очевидною.

В роки Другої світової війни політична і збройна боротьба українського народу за національну державність проходила, головним чином, під проводом бандерівського крила ОУН і командуванням УПА. Збройні формування Тараса Бульби-Боровця до весни 1943 р. під назвою «Української повстанської армії», пізніше – «Української народно-революційної армії», загони мельниківців, дивізія СС «Галичина» та інші в українському національно-визвольному русі часів війни займали другорядне місце.

Загони УПА у 1944 р., об'єднували в своїх рядах орієнтовно 80-100 тисяч осіб, мали організаційні риси регулярної армії та різноманітні види озброєнь, притаманні для партизанських формувань. Проте у порівнянні з радянською збройною потугою УПА була далеко нерівним супротивником і на збройну перемогу над Червоною армією сподіватися не могла.

Керівництво ОУН мало усвідомлювати безперспективність подальшої збройної боротьби проти радянського режиму та його армії. На час переходу фронту в середовищі Проводу ОУН і командування УПА були політики й командири, які висували пропозицію про припинення збройної боротьби проти СРСР. На їх думку, повстанську армію необхідно було б розпустити, щоб зберегти потенціал національної сили на майбутнє, а керівним структурам Організації перейти в глибоке підпілля. Проте, як показали наступні події, на жаль, не знайшли необхідної підтримки. Переміг курс на безкомпромісну боротьбу з «советами».

Разом з тим, варто врахувати і той факт, що ЦК ВКП(б), уряд СРСР і республіканське керівництво ще до 1944 р. знали про боротьбу ОУН(б) та загонів УПА проти німців, про те, що основна маса вояків УПА вступала в ряди повстанців у першу чергу з наміром боротися проти німецьких окупантів, що ОУН і УПА користувалися всенародними симпатіями і підтримкою.

Водночас, радянські документи 1944 – 1945 рр., виступи партійного керівництва свідчать, що на тому етапі радянська сторона недооцінювала сили опору ОУН та УПА. Так, у лютому 1945 р. М. Хрущов та В. Бегма на обласній нараді секретарів обкомів КП(б)У, начальників НКВС і НКДБ наївно ставили завдання покінчити з бандерівцями до кінця березня, а місцеві керівники давали обіцянки те завдання виконати [14, с. 174-176].

Трагічним моментом у радянській позиції щодо українського національно-визвольного руху 1940-х років була вимога беззастереж-

ного прийняття ОУН і УПА радянського диктату. Перед членами ОУН і вояками УПА ставилася лише одна умова збереження життя і позав'язничного перебування: припинити боротьбу і вийти з повинною, не ставлячи перед радянськими органами жодних вимог. Сталінське керівництво погоджувалося залишити на волі тих учасників збройної боротьби, які відмовляться від цілей руху.

Зважаючи на те, що український національно-визвольний рух не погодився переступити через свої ідеали, а Провід ОУН і командування УПА не прийняли радянського диктату і вимог повної капітуляції, радянський тоталітарний режим узяв курс на фізичне та моральне знищення членів руху, репресії проти сімей учасників збройної боротьби, агентурного розкладу підпілля та інших методів терору.

Напевно не варто припускати, що в 1944 р. радянське керівництво не виключало можливості подолати українське підпілля і збройні загони та формування УПА закликами до повинни. Вже 12 лютого 1944 р., як тільки Червона армія вступила на територію Рівненської області, Президія Верховної Ради і Раднарком УРСР звернулися до «учасників банд українських буржуазних націоналістів» із закликом припинити боротьбу. Зокрема, у Зверненні зазначалося: «Радянський уряд відкриває дорогу до життя до мирної праці, щасливого майбутнього перед всіма учасниками так званих УПА та УНРА, які порвуть всякі зв'язки з ворогами народу гітлерівцями-оунівцями... іменем Уряду УРСР ми гарантуємо всім прощення їхньої тяжкої помилки». Звернення друкувалося у газетах, у формі брошур та листівок сотнями тисяч примірників.

Зрозуміло, що різного роду звернення, оголошення амністій призначалися в більшій мірі для створення великодушного образу радянської влади. Головна ставка від самого початку, тобто від переходу фронту через західноукраїнський регіон, робилася на збройну боротьбу.

Сьогодні важко сказати, яка була чисельність українського підпілля на час звільнення області. Дані про це є неповними і потребують уточнення.

В архівних фондах райкомів партії Рівненської області збереглася інформація про окремі групи бандерівців. Наприклад, у Вербському районі діяли з'єднання «Докса», в кількості 600 чол. [5, арк. 85]; в Деражненському районі «банди» «Гострого», «Гамалії», «Герспа», «Мокрого», «Богдана», «Зота», «Нечая», «Кори», «Мирного», «Осики», «Гонти», «Галайди», «Єрмака», «Партизана», «Цети» і це ще не повний перелік. Цікаво, що на нараді представників військових частин при Деражненському райком КП(б)У 31 квітня 1944 р. прозвучала фраза: «...у районі ще «болтаються» ряд дрібних бандитських угруповань» [7, арк. 9-10]. В Гошанському районі – «банди» «Деркача» 70 чол., «Цигана»

10 чол., «Яструба» 10, «Підкови» 12 чол., «Ачмана» 15 чол., «Мухи» 10 чол., «Крутого» 7 чол., «Труби» 6 чол., «Сови» 6 чол. [10, арк. 58]. В Дубенському районі – групи «Мамая», «Ниви», «Чапля», «Гонти» [2, арк. 55-56]. В Дубровицькому районі – «Кармелюка», «Стіжка», «Устима» [11, арк. 57]. Аналогічні повідомлення зустрічаються у документах всіх 30 районів області. На нараді секретарів райкомів партії, голів райвиконкомів та керівників каральних відомств, що за участю М.Хрущова проходила 14 січня 1945 року в Рівному, мова йшла про боротьбу з бандерівською групою чисельністю 100 осіб в районі села Тинного Сарненського району; про групу «Яреми» в 400-500 осіб у Клесівському районі; групу «Кори» – 400 осіб у Вербському районі; про дві групи в Костопільському районі: одна у складі 250 осіб, інша – 300, якими командували ватажки «Лис» і «Панько». На нараді виступили понад 20 осіб, в тому числі М. Хрущов, перший секретар обкому КП(б)У В. Бегма, обласний прокурор Комолов, секретар обкому ЛКСМУ Лук'яненко, секретарі райкомів партії та керівники районних каральних відомств. Говорили про те, скільки, де локалізовано бандерівських груп, скільки, де вбито, арештовано та нейтралізовано «бандитів» і т.д. Начальник управління НКВС В. Трубніков на нараді 17 лютого 1945 р. повідомляв, що станом на 10 січня 1945 р. по області нараховувалось 137 боївок загальною чисельністю 7547 осіб, на 15 лютого вже 114 боївок загальною чисельністю 3169 осіб [14, с. 166-167].

Збройна боротьба загонів УПА проти радянського режиму в 1944 – 1945 рр. здійснювалася у наступних напрямках:

– збройні напади на низові радянські політичні і каральні структури та державні, господарські об'єкти на зразок млинів, МТС, а також залізничні станції і колії, телеграфне сполучення, державні торговельні заклади, школи. 3 вересня 1944 р. на відрізку залізниці Рівне – Дубно було підірвано 3 мости, 26 жовтня цього ж року, розібравши колію на відрізку Людвипіль – Рокитно, пустили під укіс потяг, що слідував на ст. Рокитно, при цьому було обстріляно і пасажирів; 29 жовтня 1944 р. на перегоні Клесів – Томашгород під укіс було пущено товарний потяг [15, с. 184]; В травні 1945 р. спалено міст у с. Чудниця Гощанського району [10, арк. 172]; групою «Пашенка» 29 березня 1945 р. на перегоні Малинськ – Немовичі пущено під укіс товарний потяг; 30 березня цього ж року на перегоні Сарни – Страшево підірвано товарний потяг; цього ж дня на відрізку Малинськ – Немовичі підірвано пасажирський потяг [15, с. 236-237];

– збройні напади на райцентри з метою визволення схоплених воєнків УПА чи активістів ОУН, а також звезених до райцентру сімей, призначених на виселення;

– напади на радянські каральні озброєні групи, комуністичних пропагандистів, організаторів радянської влади на селі, організаторів державної полиції, виборів і всіх тих, хто представляв більшовицьку владу. Цього роду дії бандерівців були найчисельнішими і багато з них носили класично-партизанський характер, завдавали режиму дошкульних кадрових втрат. Так, 11 квітня 1945 р. група з 20 осіб Людвипільського районного партійного і радянського активу їхала з м. Рівне в районний центр Людвипіль. Між селами Адамівка та Янівка група «бандитів» зробила засідку і напала на актив. Внаслідок нападу був убитий зав. фін. інструкторським відділом райкому П. Дзюман, забрані всі документи, автомат і пістолет. Група активу мала з собою 9 гвинтівок і 8 автоматів, проте не зробила жодного пострілу проти нападників [9, арк. 30-31]. У Вербському районі, зі слів інструктора райкому КП(б)У Кузьменка, його з групою радянського партактиву на ділянці с. Мільча обстріляла група «бандитів» до 50 осіб. 4 листопада, повертаючись в район, їх знову обстріляли повстанці [5, арк. 85]. У Висоцькому районі за останні 3 місяці 1944 року 8 осіб з радянського партактиву було вбито і забрано. Тільки в листопаді місяці було вбито 4 сім'ї у кількості 11 осіб, спалено одну школу. В кінці доповіді робився висновок: «Бандити настільки активізували свої дії за останні 2 місяці, що якщо раніше радянський партактив міг бувати без охорони у 12 сільських радах то в теперішній час без озброєної охорони не можна виїжджати ні в одну сільську раду району» [3, арк. 64]. Хоча цій жорстокості існує логічне пояснення: в останні 3 місяці 1944 р. Висоцьким РВ НКВС і ВВ НКДБ було проведено 9 великих запланованих і 13 позапланових операцій, в ході яких було вбито 24 чол., спіймано, арештовано «бандитів і посібників» 26 чол., затримано дезертирів, які ухилялися від служби в армії і роботи в промисловості, 82 чол. Органами РВ НКДБ було виявлено 5 груп ОУН і арештовано 14 осіб, виявлено і взято на облік 249 сімей, по яких оформлено 86 справ на виселення [3, арк. 64]. Жорстокість породжувала жорстокість. 25 та 27 квітня 1945 р. вбито голів Кривицької та Мочулищинської сільських рад Дубровицького району [12, арк. 63].

Поза всяким сумнівом, названі дії загонів УПА відповідним чином впливали на морально-політичні настрої українського населення, але певних перспектив на здобуття влади в державі не мали.

Та найтрагічніше було те, що боротьба українського підпілля проти радянського режиму супроводжувалася колосальними людськими жертвами. Як правило, кожного разу при збройному зіткненні радянських каральних загонів з підрозділами чи боївками УПА радянська сторона спиралася на переважаючі чисельно сили, на можливості їх

швидкого збільшення за рахунок різних військових гарнізонів, що дислокувалися в багатьох місцевостях, на вишу військову виучку командирів та рядового складу. Згідно з «Планом ліквідації озброєних банд українських націоналістів, що діяли у Житомирській і Ровенській областях та північних районах Тернопільської і Кам'янець-Подільської областей», підписаним Т. Строкачем, до ширококомасштабної операції по боротьбі з українським національно-визвольним рухом залучались партизанські з'єднання і загони під командуванням С. Олексенка, А. Одухи, О. Федорова, П. Вершигори та інших загальною чисельністю до 8000 осіб. Їх кидали проти формувань УПА не лише в Рівненській, а й в інших областях. Дії колишніх партизан часто були предметом обговорення на різного рівня засіданнях. Так, на закритих партзборах в містечку Деражно у квітні 1945 р. при розгляді питання про порушення революційної законності зазначалося, що «партизани-ковпаківці систематично займаються грабунком. В звичку увійшло, що «медведівці», які були в Деражно, уганяли з району по 90 корів, ковпаківці, наслідуючи їх приклад, теж вчиняють злочини» [6, арк. 5]. «Ніяких мір не приймається збоку НКВС і прокуратури щодо мародерства, яке й на сьогодні провадиться групами виїжджаючих на села, що особливо помічається серед партизанської групи» [6, арк. 5].

Послуговуючись цими та іншими перевагами, радянські партійні та спеціальні каральні органи вже у 1944 – 1945 рр. зуміли завдати дуже відчутних ударів військам УПА. Радянська тактика цього часу зводилася найчастіше до оточення загонів УПА переважаючими, добре озброєними військовими силами з метою їх повного розгрому. При цьому чи не кожного разу ставилося завдання не просто розгромити бандерівський загін, а вбити переважну більшість оточених вояків. С. Макарчук наводив приклад того, як підрозділ майора Погодіна із військ НКВС, оточивши загін «Апостола» в Тучинському районі на Рівненщині, убив 25 осіб і нікого не узяв живим у полон. Залишився один поранений вояк УПА, але і його прикладом по голові добив якийсь лейтенант [12, с. 74].

Така тактика радянських партійних і каральних органів дала свої результати, – з другої половини 1945 р. документи не фіксують по Рівненській області багатьох великих загонів УПА, за винятком окремих у Вербському, Гощанському та деяких інших районах. Обставини боротьби з режимом змусили і командування УПА відмовитися від старої організаційної структури армії та перейти до подрібнення своїх сил на боївки по 3-5 вояків, а найбільше – по кільканадцять осіб.

Особливого значення в боротьбі з націоналістичним підпіллям радянські каральні органи надавали агентурній роботі в селах та у

середовищі УПА. Так, у планах-заходах по боротьбі з підпіллям у Клеванському районі з цього приводу рекомендувалося наступне: «Переглянути агентуру органів НКВС та НКДБ і всіх непрацевдатних відсіяти, окрім того закрити всі населені пункти агентами, з тим, щоб в кожному селі було не менше 5 осіб, посилити виховання цієї агентури, навчаючи їх конспірації та методів роботи по виявленню бандитів» [7, арк. 18]. В Тучинському районі з метою посилення боротьби з визвольним рухом рекомендувалося «організувати масову вербовку інформаторів по району, залучаючи до цієї роботи всі категорії населення, і досягнути того, щоб інформатори були в кожному населеному пункті» [4, арк. 5]. Питання про творення агентури в середовищі українського національно-визвольного руху було одним з основних на нараді партійно-радянських і каральних керівників за участю М. Хрущова, що проводилася 14 січня 1945 р. у м. Рівному¹. Виступаючих районних керівників М. Хрущов неодноразово запитував: «Скільки агентів на селе?», «Скільки населених пунктів і агентів?», «Агентура єсть?» «Почему не подобрана агентура?» «Почему агентів не имеете?» тощо. Згідно відомостей секретного звіту «Стан агентурно-інформаційної мережі по Рівненській області» на 20 березня 1945 р. вона мала такий вигляд: управління НКВС мало 56 резидентів, 160 агентів-внутрішників, 80 агентів-маршрутників, 2133 інформатори, разом 2429 осіб; управління НКДБ – 57 резидентів, 697 агентів-внутрішників, 2964 інформатори, разом 3718 осіб [10, с. 52].

Особливо жорстоким засобом більшовицької влади в боротьбі з «українським буржуазним націоналізмом» були репресії проти родин вояків УПА та підпільників. 15 квітня 1944 р. наркомом внутрішніх справ УРСР Рясним була підготовлена «Инструкция-указание о порядке производства выселения семей активных участников ОУН и УПА». Вона була терміново розмножена і вручена під розписку всім начальникам районних відділів НКВС та НКДБ. «Інструкції» передувало таємне розпорядження генерального комісара державної безпеки Л. Берії від 31 березня 1944 р., відповідно до якого вивезенню підлягали мешканці Західної України, які підтримували антирадянський рух на цій території. Юридичною підставою для виселення на місцевому рівні були: довідка сільради про приналежність одного з членів родини до ОУН чи УПА; довідка оперативного підрозділу НКВС-НКДБ про причетність

¹ Відповідно до постанови ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами», було встановлено графіки нарад, які мав проводити М.Хрущов з партійним, радянським активом, керівниками підрозділів НКВС та НКДБ у містах Львові (10 січня), Луцьку (12 січня), Рівному (14 січня), Дрогобичі (16 січня).

тієї чи іншої особи до ОУН чи УПА, що базувалась на показах свідків чи агентурних матеріалах; свідчення учасників національно-визвольного руху. Вже у 1944 р. практично в кожному районі розпочалося виселення селянських родин. Виселення чи залякування засланням в арсеналі каральних служб було одночасно і засобом покарання, і засобом шантажу підпільників та вояків УПА. Як правило, паралельно з проведенням чекістських операцій по ліквідації боївок на територіях, де передбачалося проведення операцій, посилювався вивіз сімей учасників УПА та їх посібників. Робилося це перш за все з метою підризу бази оунівського підпілля. В період з 1944 по 15 квітня 1945 рр. із території Рівненської області було виселено 2058 сімей або 5302 осіб [1, с. 536].

Певна річ, було розглянуто не усі методи і засоби, якими користувався для боротьби з українським підпіллям і збройним рухом радянський режим. Тим більше, немає жодної можливості вичерпати як приклади до теми чисельні конкретні факти. Можна тільки ще раз зауважити, що у своєму комплексі вони є фактом жакливної національної трагедії, яку випало пережити населенню західноукраїнського краю у 40-х рр. ХХ ст.

Джерела та література:

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953 / І. Білас. – Кн. 2. – К., 1994.
2. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. П-4. – Оп. 1. – Спр. 28.
3. ДАРО. – Ф. П-26. – Оп. 1. – Спр. 3.
4. ДАРО. – Ф. П-26. – Оп. 1. – Спр. 22.
5. ДАРО. – Ф. П-27. – Оп. 1. – Спр. 16.
6. ДАРО. – Ф. П-31. – Оп. 1. – Спр. 16.
7. ДАРО. – Ф. П-31. – Оп. 1. – Спр. 33.
8. ДАРО. – Ф. П-68. – Оп. 1. – Спр. 11.
9. ДАРО. – Ф. П-69. – Оп. 1. – Спр. 17.
10. ДАРО. – Ф. П-88. – Оп. 1. – Спр. 23.
11. ДАРО. – П-95. – Оп. 1. – Спр. 19.
12. ДАРО. – П-95. – Оп. 1. – Спр. 20.
13. Макарчук С. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА (за матеріалами 1944-1945 рр. з Дрогобицької та Львівської областей) / С. Макарчук // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Спецвипуск. – Дрогобич, 2002. – С. 65 – 91.
14. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Рівненська область. – Рівне, 2006. – Кн. 1.
15. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Рівненська область. – Рівне, 2009. – Кн. 2.